

КНИГОЗНАВСТВО

Наталія БОНДАР

Іван Федорович та Андрій Курбський: гіпотетичні контакти книжників на основі архівного документа 1575 р.

Дослідники давньої української книжкової спадщини частіше усього працюють у полі, де більшість відомостей не встановлена, або встановлена гіпотетично. Не є винятком і постать фундатора книговидання в українських землях Івана Федорова (або на український лад) Івана Федоровича, діяльність якого більш-менш задокументована лише продовж перебування у Львові, дещо гірше – в Острозі, а інші періоди його життя знайшли відображення виключно в післямовних текстах, що супроводжують його видання. Відтак у полі невідомого кожен дослідник має право на припущення, навіть якщо вони в подальшому не знайдуть документальних підтверджень, але попри це підвищать інтерес до проблематики і вірогідність продукування нової інформації, спонукаючи нові покоління дослідників до подальших, а бажано результативних пошуків.

Предметом нашої зацікавленості став один документ, нещодавно опублікований у збірнику «Українське повсякдення ранньомодерної доби» [20, с. 196], оскільки його зміст суттєво виходить за межі наших уявлень про тогочасне «повсякдення», і він неймовірно цікавий дійовими особами, насамперед, опальним російським можновладцем, який переїхав у ВКЛ і оселився на Волині кн. А. М. Курбським, так і усією сюжетною канвою, і згадкою про крадіжку двох прикметних книжок – Апостола та латинської книги Василя Великого¹ [7]. Але, насамперед, опублікований документ спонукав нас висловити припущення щодо пов'язання описаних подій з друкарем Іваном Федоровим, точніше, з його сином Іваном Друкаровичем.

¹Щиро вдячна К.Ю.Єрусалимському за консультації та допомогу в розшуку матеріалів, надання в користування публікації та можливість обмінятися думками з приводу документа – див. [7]. До підготовки публікації спонукала можливість висловити припущення про дотичність до вивезення книг сина Івана Федорова Івана Друкаровича, а відтак можливість актуалізувати книжну проблематику і спонукати сучасних дослідників до пошуку книжкових пам'яток, пов'язаних як Іваном Федоровим, так і з кн. А. Курбським.

Зазначений документ вписаний до Володимирських гродських книг 14 липня 1575 р. Зараз оригінал зберігається в складі актової книги Володимирського гродського суду за 1575-1576 рр. (Центральний державний архів України в м. Києві. Фонд 28). В документі йдеться про недавній відносно впису події від 9 липня 1575 р., зафіксовані зі слів князя Андрія Курбського стольником Підляським, підстаростою Володимирським Станіславом Граєвським. У вписі оповідається про те, як 9 липня 1575 р. від князя А. Курбського втік «взяень», тобто полонений Іванко Москвитин, взятий в полон «под замком Збореском, як князь Александро Полубенский тот замок Збореск был взял и мене есть милость того Иванка Москвитина дал». Згідно з вписом Іванко Москвитин вкрав у князя 20 коп грошей, одяжу («ермякъ муравский белый, жупан лунский блекитный»), шаблю, крім того, у князівського служебника Максима Перехриста вкрав «коня гнедого с седлом», а у коморника Олексія – «колпак сукна влоского чирвоного, лисами подшитый». Найцікавішою в документі є згадка про крадіжку двох книг, – «книгу «Апостол», за которую, деи, от писаня дано коп дванадцет, а другую, деи, книгу светого Василя Великого, по латыне писаную, которую дано три копы грошеи литовських».

Опублікований документ фіксує цікаву особу такого собі Іванка Москвитина, «взяня», тобто полоненого, взятого в полон під «Збориськом» (тобто Ізборськом) у січні 1569 р. кн. Олександром Івановичем Полубинським, і переданого князю А. Курбському. В маєтностях кн. А. Курбського в Миляновичах концентрувалося багато переселенців-росіян – і ті, що переїхали з Росії разом з А. Курбським, і такі, що опинилися біля князя в пошуках прихистку. Серед них були й вчені книжники, оскільки князь активно займався книжно-редакційно-перекладацькою справою. Чим міг бути цікавий кн. А. Курбському молодий полонений росіянин Іванко? Перше, що приходить на думку – грамотністю та освіченістю, яку б Курбський міг застосувати у власних вчених проектах. Варто звернутися до тогочасних реалій, коли полон засвідчував цінність людини. Простих жителів ні російська, ні польсько-литовська сторона при збройних конфліктах, як правило, в полон не брали. Однак за Литовським статутом полонений був практично рабом, хоча його діти вже рабами не були. Відтак молодий в'язень Іванко був цінним, вірогідно, через свої знання та освіченість. Можна припустити якусь проріху у правовому статусі полоненого, чим могли скористатися О. Полубинський та А. Курбський.

Перелік двох книг з цінами на них викликає питання, навіщо безправному в'язневі Іванкові могли знадобитися ці книги, і в чому полягала їх вартість. Звертає на себе увагу й та обставина, що вказані в документі речі – предмети одяжі, сукно, шабля, кінь, що були доволі коштовними, на відміну від книг, чомусь не оцінені в грошових одиницях.

Судячи з контексту, для А. Курбського книги були надто важливими і вартісними. В той же час навряд чи можна було їх продати для отримання зиску, особливо латинський рукопис Василя Великого. Крім того, варто пам'ятати, що скривджений заявник князь А. Курбський відзначався вмінням вправно користуватися і маніпулювати судочинством, був великим інтриганом і майстром перекручування фактів на власну користь, що засвідчує хоча б драматично-скандальна історія його розлучення з кн. М. Ю. Гольшанською, що супроводжувалося різноманітними майновими аферами та суперечками, добре зафіксованими в судових документах.

Згаданий Олександр Іванович Полубинський (? – до 1608) – князь, відомий військовий та державний діяч Великого князівства Литовського, староста вольмарський і трикацький, державця зигвольський і вількійський, каштелян новогрудський з 1586 р. Старший син маршалка господарського кн. Івана Андрійовича Полубинського (– 1556) та кнж. Невиданни Михайлівни Сангушкової-Коширської. Брав участь у багатьох військових кампаніях, в переважній більшості успішних, в тому числі в Ливонській війні. Спочатку був супротивником А. Курбського, зокрема, у битві під Венденом у 1560 р., де російське військо під приводом А. Курбського перемогло польсько-литовське. Вже під час перебування А. Курбського у Литовській державі між князями склалися приятельські й родинні стосунки, закріплені шлюбом А. Курбського з сестрою дружини Полубинського Софії кнж. М.Ю. Гольшанською-Дубровицькою. У 1577-1578 рр. О. Полубинський перебував в полоні в Росії, і був відпущений російським царем Іваном Грозним в якості посланця з листами. Ще до того О. Полубинський став адресатом одного із гнівних полемічних листів Івана Грозного. Однак в полоні О. Полубинський зумів знайти спільну мову з царем, і після виплати викупу повернувся до Литви. Відомий його щоденник, що описав події 1577 р. [6].

Ми вже казали, що Олександр Іванович Полубинський доводився родичем князю А. Курбському через дружину – з 1557 р. він був одружений з княгинею Софією Юрївною Гольшанською-Дубровицькою, донькою князя Юрія Івановича Гольшанського. Кн. Курбський не без протекції О. Полубинського у 1570 р. одружився з кнж. Марією Юрївною Гольшанською, удовою (у попередніх шлюбах Монтовтовою, Козинською). Полубинські мали контакти і з Ходкевичами, наприклад, донька Олександра Полубинського Богдана з 1582 р. була дружиною віленського каштеляна Ієроніма Юрїйовича Ходкевича, племінника покровителя Івана Федорова Григорія Ходкевича.

Цікаво й те, що саме до Олександра Полубинського князь А. Курбський звертався з клопотанням про свої рукописи, залишені у Юре'ві, звідки князь поспіхом тікав за кордон у 1564 р. [12, с. 77] Ці книги О. Полубинський

в свою чергу намагався отримати через Якова Шаблікіна [12, с. 77-79], відпущеного з полону в Московську державу. Серед рукописних книг, що О. Полубинський прагнув повернути для Курбського, переправивши до Кольмара, згаданий і Апостол [12, с. 78], а також кодекси, перекладені з латинської, зокрема, «Житіє Августія Іпанийскаго» та ін.

Спробуємо звернутися до історичних реалій, про які згадується в документі. Відомо, що взяття Ізборська відбулося 11 січня 1569 р. Місто, що було ключовим російським форпостом в обороні Пскова, було захоплене польськими військами хитрістю. За переказами, литовсько-польське військо використало перебіжчиків Умара Саригозіна, його брата Агіша та Тимофія Тетеріна. Взятих в полон росіян на чолі з воєводою Афанасієм Нашокіним, близькою людиною царя Івана Грозного, О. Полубинський відправив під охороною свого брата Михайла Полубинського до польського короля Сигізмунда-Августа. Ізборськ польські війська утримували усього 14 днів, росіяни також взяли полонених, зокрема, ротмістра Ф. Г. Путятю, і обміняли їх у польського короля Сигізмунда Августа на ув'язнених співвітчизників. Обміняних росіян – намісника А. Нашокіна, міського приказчика Р. Перхурова, дяка А. Іванова, – за наказом Івана Грозного швидко стратили за зраду в Александровській Слободі [21, с. 52-53]. Чому Іванко Москвитин залишився в полоні, з відомого контексту подій незрозуміло. Вірогідно, був особою незнатною, не мав іменитих покровителів та не цікавив російську сторону, проте зацікавив протилежну.

Щодо основного учасника події, крадія книжок кн. Курбського Іванка Москвитина, інших відомостей не віднайдено. В цей час у Великому князівстві Литовському, в тому числі й на українських теренах, перебувало багато російських вихідців, ім'я Іван було чи не найпоширенішим, відтак ознак для ідентифікації особи згаданого в документах Іванка вкрай мало. Використане при імені означення Москвитин може бути як ознакою жителя Московської держави, так і безпосередньо вихідця з міста Москви. Доволі часто Москвитином називали й Івана Федорова. В публікаціях дослідників, зокрема, І. Ауербах та К. Єрусалимського [14, с. 260], Іванко Москвитин названий секретарем князя Курбського, однак документальні джерела це не підтверджують. Вжита форма імені «Іванко» вказує на дуже молоду людину, можливо, ще неповнолітню. Книжність Іванка, що безслідно пропав після втечі, і судячи з усього, так і не був ввійманий кн. А. Курбським, наводить на думку про те, що варто шукати його сліди в колі тогочасних українських та білоруських книжників.

Зваживши на комплекс фактів, ми припустили, що вказаний в документах Іванко Москвитин міг бути сином друкаря Івана Федорова палітурником Іваном Івановичем. Будь-яких прямих доказів чи

підтвердженнь цієї гіпотези ми не маємо. Збіги є в тому, що старшого сина Івана Федорова звали Іванком, він був молодим, і був людиною книжною. Вперше в документах син Івана Федорова Іван Друкарович згадується тільки у 1579 р. у Львові [19, с. 36]. Його вік вираховується, зважаючи, що при першій згадці в документах він щойно став повнолітнім.

Варто згадати й ту обставину, що передача полонених під Ізборськом росіян відбувалася на Люблінському сеймі, що розпочав роботу на початку січня 1569 р., тривав з перервами впродовж півроку, увійшовши в історію насамперед підписанням Люблінської унії. Відомо, що на той же сейм прибув в справах і князь А. Курбський [7, с. 313]. Цікавою є й та обставина, що в федорознавчих дослідженнях давно дискутується проблематика стосовно того, на якому з сеймів і з якою метою друкар Іван Федоров зустрічався з польським королем Сигізмундом Августом [16, с. 75]. І. Федоров в післямові до львівського Апостола 1574 р. однозначно вказав: «Въсприяша нас любезно благочестивый государь Жикгимонт Август, король польский и великий князь литовский, русский, прусский, жемойтский, мазовецкий и иных, с всеми паны рады своея».

Як правило, в дослідженнях, присвячених діяльності І. Федорова, називаються сейми 1566-1568 рр., найприйнятнішим є міркування про зустріч з королем на Вільнюському сеймі 1566 р. [16, с. 75] Можливо, йдеться про той же Люблінський сейм 1569 р., куди Іван Федоров міг прибути з метою визволення сина, схоже, невдалого.

Чітко не встановлені не тільки відомості про перебування І. Федорова на сеймі, а й інші обставини його життя другої половини 1560-х рр. Наприклад, документально невідомо, коли і де переїжджали через кордон Іван Федоров та Петро Мстиславець, коли їхали з Москви до Великого князівства Литовського. Немає документальних свідчень і стосовно того, чи знаходився син Івана Федорова Іванко разом із батьком у Заблудові. Друк заблудівського Євангелія учительного, як зазначено в його передмові, тривав з 8 липня 1568 р. до 17 березня 1569 р. Відтак вже на початку 1568 р. друкарі мали потрапити до Заблудова, і під час друку книжки Іван Федоров там мав би і перебувати, оскільки, на наше переконання, сам безпосередньо виконував в тому числі й технічну роботу, і це дещо суперечить поїздки до Любліна.

Припустимо, що Іванко був посланий батьком на Псковщину з метою отримання рукописів з Псково-Печерського Успенського монастиря, давнього осередка книжності, потрібних І. Федорову для видавничої діяльності. Відстань між Ізборськом, де був взятий в полон Іванко, та Печорами складає близько 20 км. У Псково-Печерському монастирі саме в той час перебували іноки книжники Вассіан Муромцев та його наставник, ігумен монастиря Корнилій. Раніше в тому ж монастирі знаходився відомий

старець Артемій [12, с. 78], що переїхав у ВКЛ в 1554-1555 р. та жив у Слуцьку при дворі кн. Юрія Слуцького. Пізніше, у лютому 1570 р., псково-печерські іноки Корнилій та Вассіан були жорстоко страчені за особистим наказом Івана Грозного в його присутності, і звинувачення їх були пов'язані в тому числі з захопленням Ізборська. Відомості про старців обмежені. Вассіан та Корнилій були близько знайомі з князем А. Курбським, відомі три листи Курбського до старця Вассіана [2]. Саме в псково-печерській монастирській збірці збереглися послання А. Курбського.

З князем А. Курбським взяття Ізборська пов'язує й постать Умара Саригозіна. Також будівничим укріплень Псково-Печерського монастиря в 1565 р. був постриженець монастиря, колишній воєначальник Івана Грозного Павло Петрович Заблоцький, в іноцтві Пафнутій, страчений Іваном Грозним разом з Корнилієм та Васіаном у 1570 р. за тим же звинуваченням в зраді. Тут варто згадати Володимира Семеновича Заблоцького, перебіжчика до Польщі з Росії на початку 1560-х рр., який досяг значного становища при дворі польського короля Сигізмунда Августа, а пізніше й Стефана Баторія.

Припускаючи, що полонений Іванко міг бути сином Івана Федорова, спробуємо окреслити стосунки кн. Андрія Курбського і друкаря Івана Федорова. Оразу ж відзначимо, що жодних прямих чи непрямих свідчень про їхні контакти немає. Можливо, ці відомості просто не збереглися. Попри це навіть збережені документальні джерела засвідчують активне спілкування А. Курбського з багатьма тогочасними українсько-білоруськими освіченими книжниками, що безпосередньо належали до кола спілкування й Івана Федорова. Наприклад, відомо два листи А. Курбського до вільнюського видавця Кузьми Мамонича, в одному з яких згадано пана Петра (вірогідно. П. Мстиславця) і пана Зарецького [12, с. 80], в іншому – переписування збірника солунських архієпископів Григорія Палами та Ніла Кавасіли проти латинян, участь в цьому князя К. Острозького та В. Гарабурди. Кн. Курбський також писав листи Кадіяну Чапличу, Федору Бокію Печихвостському, Ганні Заславській Івановій Чорторизькій, Василю Древинському, Костянтину Острозькому, Остафію Воловичу, Семену Сідляру.

Відсутність відомостей про спілкування можна пояснити невідповідністю статусу князя Курбського і простолюдина Івана Федорова, що сприймався суттєво важливішою перешкодою, ніж вважається науковцям ХХ-ХХІ ст., однак це спростовується наявністю листів князя А. Курбського наприклад, до львівського міщанина та соратника Івана Федорова С. Корунки і згадки в листі до К. Мамонича про книжного чоловіка Петра, в якому вбачають побратима Івана Федорова друкаря та видавця Петра Мстиславця, що після спільної роботи з Іваном Федоровим в Москві

та в Заблудові подався до Вільнюса і долучився до роботи в друкарні, започаткованій там братами Зарецьким та братами Мамоничами. Книжні контакти вільнюської друкарні, основними діячами якої були, поряд з Мстиславцем, Кузьма та Лука Мамоничі, позначились на репертуарі друкарні, що видала кілька книг у перекладах А. Курбського.

Щодо біографічних даних про Івана Друкаровича, то він помер внаслідок конфлікту з львівським єпископом Гедеоном Балабаном, оскільки був засаджений в яму та заморений голодом – це трапилося приблизно між груднем 1584 р. та лютим 1585 р. На цей час і друкар Іван Федоров, і князь А. Курбський вже померли – перший в грудні 1583 р., другий – в травні того року. Вважається, що причиною ув'язнення Івана Друкаровича стали борги батька, які він не міг сплатити, хоча певних свідчень на користь цього немає. Гіпотетично можна пояснити його ув'язнення й іншими причинами, наприклад, статусом в'язня та крадіжкою у князя А. Курбського.

Перед тим, як вдаватися до припущень, які саме книги згадані в документі як викрадені, звернемо увагу на окремі зафіксовані деталі. Зазначений Апостол вчетверо дорожчий порівняно з латинським текстом, названим Васи́лем Великим, тобто чи остання з книжок була невелика, чи перша – занадто велика, або вкрай вартісна для заявника. До тогочасних цін на книги звернемося далі по тексту.

Згаданий в рукописі Апостол – це скорочена загальноприйнята і всім зрозуміла книга «Діяння і послання святих апостолів». Про яку з праць Васи́ля Великого йдеться за визначенням документа як про «книгу святого Васи́ля Великого, по латыне писаную», незрозуміло. Оскільки означень щодо мови Апостола немає, то, зважаючи на традиційність поглядів А. Курбського, вірогідніше припустити, що йдеться про церковнослов'янський текст. Тексти короткого Апостола-апракос, тобто Апостольських читань, в цей час втратили свою актуальність, і сенсу переписування їх не було. Тобто найвірогідніше йдеться про традиційний повний службовий Апостол. З тексту документа незрозуміло, згаданий Апостол був друкованим чи рукописним; вказівка на те, що за книгу Апостол, «за которую, деи, от писаня дано коп дванадцет», не є чіткою – можна припускати, що друкований текст було куплено для редагування чи переписування.

Зважаючи на книжкові контакти кн. Курбського, варто прогнозувати його інтерес до друкованого Апостола. Як відомо, Апостол було видано друком у 1574 р. у Львові друкарем Іваном Федоровим (Федоровичем) Москвитиним. Він разом з Букварем того ж року видання вважаються першими українськими друкованими книжками. За десять років до того, у 1564 р., Іван Федоров разом з соратником Петром Мстиславцем

надрукували Апостол в Москві; відмінності між львівським та московським друками полягали в появі у львівському виданні герба Г. Ходкевича та великої розлогої автобіографічної післямови від імені друкаря, а також в деяких змінах в орнаментально-художньому оформленні. Відомостей про примірник львівського чи московського видань Апостола друку І. Федорова, що належав би А. Курбському або книжникам його кола, немає, як і будь-яких свідчень про оцінку князем його московських, заблудівських чи львівських друків.

Видається вірогіднішим, що згаданий у документі Апостол був рукописним. Загалом Апостол в другій половині XVI ст. належав до найпопулярніших кириличних книг. Текст Апостола займав друге місце за кількістю переписаних копій після Євангелія, що добре аргументується за допомогою аналізу найбільших збірок кириличних рукописних книг за їх друкованими науковими каталогами. Серед 263 рукописних книг XVI ст. Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського представлено 16 Апостолів (6%) та 55 Євангелій (21%) [10], серед 306 книг XVI ст. Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка – 34 Апостола (11%) і 77 Євангелій (25%) [13]. Таким чином, по двом збіркам більше 8% від загального репертуару рукописної книги складав Апостол, і 23%, біля чверті – Євангеліє. В даному випадку ця статистика вказує на не дуже високу цінність традиційного тексту рукописного Апостола.

Можливо, було викрадено було власний примірник Апостола, який все-таки А. Курбському вдалося повернути з Росії – «Книга Апостол, а писан в десть, а писмо доброе, а переплетен по-немецки» [7, с. 328]. Варто вказати й на рукописний Апостол, що зараз є в одному з приватних українських зібрань, що має запис про можливу приналежність А. Курбському, в одній із маргіналій якого зазначено «ієрея Николая и Григороя, за державы Курбского [?][7, с. 328-330, фото – с. 337, 338]. Пам'ятку створено орієнтовно в 60-х рр. XVI ст., оформлено заставкою та ініціалом у вигляді візантійської плетінки, традиційної для українських рукописних книг зазначеного періоду.

У цей час на українських теренах поширилася тенденція до перекладання церковних книг, насамперед Апостола і Євангелія, книжною українською мовою. Варто згадати україномовні Загорівський Апостол 1554 р., на жаль втрачений, та Крехівський Апостол 1563 р., що є творчим перекладом діянь та послань апостольських з кальвіністської Радзивілівської Біблії 1563 г. [9, с. 84-85, с. 351-354] Однак, судячи з відомих контекстів, зокрема, відгуків про написані простою мовою тексти дещо раніших по часу видань Ф. Скорини, А. Курбський не ставився прихильно до таких перекладів, що асоціювалися з проявами протестанського руху. Зокрема, про невисоку оцінку видань Ф. Скорини А. Курбський писав у другому

посланні вже згаданому книжнику, псково-печерському інокю Вассіану Муромцеву, в окремії частині «О Скорининих книгах».

Був доволі поширеним в рукописних копіях і Апостол, виданий Ф. Скориною у 1525 р. у Вільнюсі. Саме на ті роки, які охоплюють описані в аналізованому нами документі події, припадає пік переписування цього тексту саме в Україні, на Волині та Поділлі. Причому Апостол, що Ф. Скорина видав невеликим портативним форматом в вісімку для індивідуального приватного читання, переписувався великим форматом в двійку, відтак займав великі обсяги. Варто згадати так званий Радивилівський Апостол [10, с. 51-54, № 12, фото – с. 492] – великий рукопис обсягом близько 400 аркушів, переписаний у Радивиліві, маєтку князя Миколая Радзивіла Сиротки «за накладом его милость пана Ивана Патрикея Курозвонского подкоморего повиту Кременецького», «свершился в дому... в шляхетного пана Семиона Борьщовского». Впадають в око і великі розміри рукопису навіть порівняно з виданнями формату в двійку, а також декоративність та архаїчність і шрифту та тяжіння шрифтової стилістики за більш раннього періоду, хоча й деяка експериментальність, і загальна близькість оформлення тексту до відомого україномовного Пересопницького Євангелія.

Відомі й інші рукописні копії скоринівського Апостола, що постали приблизно в той же час в українських землях – Даниловецький Апостол, копію якого виконано в 1570-х рр. у Данилівцях поблизу Тернополя для місцевої церкви архістратиґа Михаїла [5, с. 29-30, № 22], Бутятицький Апостол, переписаний у 1580 р. в Бутятичах николинським попом Григорієм, родом із Красного Ставу [5, с. 31-32, № 24]. Відомі й інші українські рукописні копії, однак без зазначення час та місця їх переписування [13, с. 63-64, № 56; с. 74-75, № 69].

Зважаючи, що причиною високої ціни Апостола може бути як змістова цінність копії, так і її значний обсяг, можемо припустити, що це міг бути Апостол тлумачний. Такі тексти були актуальними в цей час, їх копії були менш поширеними порівняно з копіями традиційного службового Апостола та навіть Апостола Ф. Скорини. Наприклад, відомий рукописний тлумачний Апостол із текстовими запозиченнями з Апостола Ф. Скорини [4, с. 323-324; 5, с. 63, № 77; 18, с. 472, 468], переписаний Лаврентієм Івановичем з Маначина «працею и накладом священноиерея Ефрема, наместника Маначинского» при королі Сигізмунді Августі «дръжавця княжати Вишневецкого Константина старостьства», тобто приблизно в першій половині 1570-х рр. Маначин – містечко на Поділлі, зараз село Волочиського району Хмельницької області. Оскільки тут була створена копія, десь поблизу зберігався і раніший по часу оригінал цього тексту. Згаданий Костянтин Вишневецький – рідний брат дружини покровителя

І. Федорова гетьмана Григорія Ходкевича Катерини Вишневецької. В публікації Ю. В. Анхимюка створення копій тлумачного Апостола пов'язується з гуртком А. Курбського, однак об'єктивних аргументів для цього наведено недостатньо [1, с. 305-307].

Можна припустити, зважаючи на неточність зазначених у документі назв, що Апостолом умовно міг бути названий текст «Бесід на послання апостола Павла» Іоанна Златоуста, над яким працювали в Острозькому книжному осередку наприкінці XVI – на початку XVII ст. Цей текст відомий в перекладі Кипріяна, виправленому пізніше С. Зизанієм за ітонськи виданням 1612 р. [15, с. 130-131], і, врешті, надрукований в Києві в друкарні Києво-Печерської лаври 1623 р. Миляновицький гурток А. Курбського працював над схожим перекладом, зважаючи, що фактично відомо про переклад кількох бесід з «Бесід на Євангеліє від Іоанна» Іоанна Златоуста [15, с. 127]. Нагадаємо, що основний масив твору був перекладений учнем Максима Грека Силуяном за дефектним списком (без бесід 22-23, 44-47), а в Миляновичах, як і в Острозі, намагались доповнити цей текст. В листі кн. А. Курбського 1580 р. до львівського соратника Івана Федорова Семена Сідляра йдеться про переклад та тлумачення саме текстів Іоанна Златоуста з толкуванням на послання апостола Павла, зокрема, про надісланий Семенові переклад десятої бесіди Іоанна Златоуста [17, с. 33; 12, с. 42].

Книга Василя Великого насамперед асоціюється з прикметним виданням «Книги о постництві» Василя Великого, що вийшло друком у 1594 р. в Острозі в друкарні князя В.К. Острозького, «приятеля» Андрія Курбського, вже після смерті і князя Курбського, і друкаря Івана Федоровича, і при друці якої було використано орнаментику П. Мстиславця, що загадково постала в Острозі разом з мстиславцевими шрифтами. Хоча аргументів про те, що викрадений твір Василя Великого – це величезна за обсягом «Книга о постництві», також замало. Цей твір був відомий в рукописних списках, і потреби перекладати його з латини загалом не було. Про інтерес А. Курбського до творів Василя Великого свідчить лист князя до У. Саригозіна того ж 1575 р. [7, с. 316-317], однак чіткого уявлення, про яку з праць Василя Великого йдеться, він не надає.

Зважаючи задекларовану «дешеви́зну» латинського рукопису Василя Великого, припустимо, що йдеться про твір невеликого обсягу, поширений в латинській традиції і не поширений в слов'янській або грецькій, що спонукало до його перекладу. Окрім того, що варто ще раз звернутися до духовної спадщини Василя Великого, насамперед запозиченої через латинську традицію, можемо припустити, що це могло бути й Житіє Василя Великого. На користь такого припущення можуть свідчити як заангажованість А. Курбського на складання агіографічного

комплексу, зокрема, збережений так званий «Агіографічний звод», так і конкретний примірник «Книги о постництві» острозького друку 1594 р., до якого на початку приплетено рукописне «Житіє» Василя Великого з зазначеним авторством єпископа Іконійського Амфілохія, сучасника та друга святителя, хоча пізніше, в XVII ст., було доведено, що текст Житія не належить Амфілохію.

Йдеться про примірник з фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Кир.656, що походить зі збірки Києво-Михайлівського монастиря. Після тексту Житія вплетений аркуш із двома гравірованими зображеннями – св. Каліста та Григорія Двоєслова, використаними в балабанівських друках – Служебнику (Стрятин, 1604) та Євангелії учительному (Кринос, 1606). З огляду на тематику цієї публікації гравюри є важливим свідченням приналежності примірника освіченому книжнику початку XVII ст. з Волині чи Галичини. Оправа примірника «Книги о постництві», вірогідно, виготовлена в Острозі. Філігрань паперу рукописного тексту Житія Гоздава вказує на початок XVII ст. Оформлено текст за допомогою заставки у вигляді візантійської плетінки. Пам'ятка як комплекс потребує подальшого детальнішого дослідження.

В збережених текстах А. Курбського, зокрема, у відомому його Агіографічному зводі, Житіє Василя Великого Псевдо-Амфілохія не трапляється [12, с. 299-312], але до складу зводу включено близькі тексти «Амфилохия Иконического епископа слово на очищение Богородицы Марии, и о Анне пророчице, ио Симеоне», та «О обрезанию Господа нашего Иисуса Христа..., и краткая похвала великому Василию, ото изобретателя Симиона Метафраста» [12, с. 310], що також вважаються несправжніми або спірними [3].

Насамкінець спробуємо проаналізувати ціни тодішніх книжок. Нагадаємо, що в документі князь А. Курбський оцінив Апостол в 12 коп грошей литовських, а за книгу Василя Великого – 3 копи. Одразу ж відзначимо, що для складання об'єктивної картини про тодішню вартість книг джерельної бази недостатньо. Можна лише приблизно зафіксувати вартість примірників на прикладі львівського Апостола 1574 р. за окремими власницькими та вкладними записами. Одразу ж вкажемо, що копа литовських грошей дорівнювала двом золотим. Так, в період між 1576 та 1586 рр. (за держави Стефана Баторія (1533-1586) та єпископа Гедеона Балабана (1576-1607)) примірник Апостола 1574 р. було куплено «за золотих п'ять» [11, с. 150]. Через два десятки років, у датованому записі 1603 р., йдеться про придбання книги «за золотих 10» (Центральна Україна) [11, с. 155]. Пізніше ціни збільшились – у 1689 р. Апостол було придбано за 16 золотих [11, с. 150]. У Росії примірник львівського Апостола невдовзі після його друку, в 1579-1580 рр., було придбано «за два рубля»

[11, с. 154]. У 1658-1659 р. в Росії (на землях нинішньої Республіки Кома) Апостол купили за один рубль [11, с. 153].

До порівняння можна використати й ціни на книги дружини кн. О. Курбського М. Ю. Гольшанської 1578 р., зазначені в її скарзі на чоловіка, що після розлучення присвоїв її майно включно з книжками, що завжди знаходилися при княгині. Серед них Євангеліє у червоному оксамиті та у сріблі із позолотою, Псалтир, Євангеліє учительне, два Октоїхи та два Соборники, один із яких ще не переплетений [8, с. 146]. Згідно з документом, Євангеліє (у сріблі з позолотою) коштувало 4 копи литовських грошей, Псалтир – одну копу, Євангеліє учительне, Октоїхи, Соборник – всі по шість кіп, інший Соборник – десять кіп [8, с. 146]. Відтак наведені факти свідчать, що вказаний в документі Апостол А. Курбського або насправді коштував через незрозумілі чинники дуже дорого, або ж навмисне так дорого був оцінений князем.

Хотілося б, навіть якщо не виправдається припущення щодо пов'язаності подій з особою Івана Друкаровича, а відтак і з друкарем Іваном Федоровим, щоб це спонукало дослідницьку спільноту до активнішого дослідження збережених рукописних і друкованих пам'яток, ширшого представлення повнотекстових копій в електронному середовищі, що спростило б доступ до джерел багатьох зацікавлених осіб і унаочнило збережену духовну спадщину.

Додаток

Документ 1575 р. щодо в'язня Іванка Москвитина, що втік від А. Курбського, здійснивши крадіжку майна (подано за виданням Українське повсякдення ранньомодерної доби: Збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / підг. В.В. Безпалько та ін. Київ: Фенікс, 2014. С. 196, однак зі прощенням орфографії.)

«Лѣта по нароженію Исуа Христа сына Божого тысяча пятсот семдесят пятого мѣсяца июля четвертогонадцат дня.

Писал и присылал на вряд кгородский володимерский до мене, Станислава Кграевского, столника землѣ Подляшской подстаростего Володимерского, его милост князь Андреи Михайлович Курпский Ярославский, оповедаючи, што, деи року теперидучого тысяча пятсот семдесят пятого месяца июля девятого дня втек от мене вязен мои на имя Иванко Москвитинѣ, которого вязня поимано в тот час под замком Збореском, як князь Александро Полубенский тот замок Збореск был взял и мене его милость того Иванка Москвитина дал.

То пак, деи, тот Иванко Москвитин, украдши в мене грошеи готовых коп двадцат, ермякѣ муравский белый, жупан лунский блекитный, шаблю,

книгу «Апостол», за которую, деи, от писаня дано коп дванадцет, а другую, деи, книгу светого Василя Великого, по латыне писаную, которую дано три копы грошеи литовских. В служебника, деи, моего Максима Перехрысты коня гнедого с седлом а в коморника, деи, моего, Олексея колпак сукна влоского чирвоного лисами подшитыи.

Которое ж я оповедание его мл. князя Курпского за прозбою его мл. в книги кгородские записати казаль». Володимир 14 липня 1575 р.

Джерела

1. Анхимюк Ю.В. Апостол толковий обосою западнорусской редакции / Ю. В. Анхимюк // 450 лет Апостолу Ивана Федорова: История раннего книгопечатания в России (памятники, источники, традиции изучения). – Москва : Пашков дом, 2016. – С. 296-307.
2. Библиотека литературы Древней Руси / РАН. ИРЛИ; Под ред. Д. С. Лихачева, Л. А. Дмитриева, А. А. Алексеева, Н. В. Поньрко. – СПб.: Наука, 2001. – Т. 11: XVI век. – 683 с.
3. Василий Великий // Православная энциклопедия. – Режим доступа <http://www.pravenc.ru/text/150791.html>
4. Владимиров П. В. Рукопись «Апостола Толкового» 1500 г., принадлежащая И.Л. Силину / П. В. Владимиров // Труды Девятого Археологического съезда в Вильне, 1893. – Т. 2. – Москва, 1897. – С. 323-324.
5. Галенчанка Г. Я. Францьск Скарына: Спадчына і пераемнікі : Анатовані бібліяграфічні паказальнік / Г. Я. Галенчанка. – Мінск, 2002. – 175 с.
6. Донесение князя Александра Полубенского // Труды X археологического съезда в Риге. – Т. 3. – Москва, 1896. – С. 117-128.
7. Ерусалимский К. Ю. Две книги из библиотеки князя А.М. Курбского / К. Ю. Ерусалимский // Canadian-american Slavic studies. – № 51 (2017). – S. 312-338.
8. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Киев: В Литотип. Заведении И. К. Вальнера, 1849. – Т. 1: [4], ЛП, XVI, 338 с.
9. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга / Я. П. Запаско. – Львів : Світ, 1995. – 479 с.
10. Иванова О. А. Слов'янська рукописна кирилична книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом / О. А. Иванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко. – Київ, 2010. – 793 с.
11. Исаевич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова / Я. Д. Исаевич. – Львів: Вища шк., 1989. – 192 с.: іл.
12. Калугин В. В. Андрей Курбский и Иван Грозный : Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя / В. В. Калугин. – Москва : Языки русской культуры. – 414 с.
13. Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України : Каталог / ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України; уклад. : М. М. Кольбух та ін.; відп. ред. Л. В. Головата. – Т. 1 : XI-XVI ст. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – 48, 521 с., [12] арк. іл.
14. Курбский А. История о делах великого князя Московского / А. Курбский; изд. подгот. К. Е. Ерусалимский; пер. А.А. Алексеева. – Москва : Наука, 2015. – 942 с.
15. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) / І. З. Мицько. – Київ: Наукова думка, 1990. – 192 с.
16. Немировский Е. Л. Иван Федоров в Белоруссии / Е. Л. Немировский. – Москва : Книга, 1979. – 176 с.

*Іван Федорович та Андрій Курбський:
гіпотетичні контакти книжників на основі архівного документа 1575 р.*

17. Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров / Е. Л. Немировский. – Москва: Книга, 1974. – 224 с.: ил.

18. Немировский Е. Л. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. – Минск: Мастацкая літаратура, 1990. – 597 с.

19. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні: XVI – перша половина XVII ст.: зб. документів / упорядн. Я. Д. Ісаєвич. – Київ: Наук. думка, 1975. – 344 с.

20. Українське посвячення ранньомодерної доби: Збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / підг. В. В. Безпалько та ін. – Київ: Фенікс, 2014. – 739 с.

21. Штаден Г. Записки немца-опричника / Г. Штаден; сост. и коммент. С. Ю. Шокарева.– Москва : Росспэн, 2002. – 239 с.; [8] л. ил. – (Русская историческая библиотека).